

Petheő Attila

BIRTHA JÓZSEF KÖZÉLETI SZEREPVÁLLALÁSA A FELVIDÉKEN ÉS MAGYARORSZÁGON

Birtha József a Szabolcs vármegyei Ór községben született 1877-ben. A nyíregyházi református főgimnázium elvégzése után, ahol érettségi vizsgát elégséges eredménnyel tett, Debrecenben tanult teológiát, majd ösztöndíjasként két évet Hollandiában és egy évet Németországban töltött. A Tiszántúli Református Egyházkerület Középszabolcsi Egyházmegyéjében iktatott törzskönyvi lapja szerint 1894–98 között Debrecenben, 1898–99-ben Utrechtben, 1899–1900-ban Berlinben, 1899–1900-ban Heidelbergben tanult. Kiválóan beszélt hollandul és németül.

Tanulmányai végeztével a kolozsvári református főgimnáziumban tanított két évig 1900–1902-ben. Közben a *Nyírvidék* című lapban 1902. október 26-án arról írtak, hogy Amerikába egy református gyülekezet meghívta lelkésznek, amit ő el is fogadott.¹ November végén már a *Szatomár* is arról közölt rövid hírt, hogy az east-toledói gyülekezet lelkészévé választott Birtha vallástanár útnak indul új hazája felé.² Az *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 1902-ben azt írta, hogy Birtha József levélben fogadta el a toledói magyar református egyház lelképásztori állását.³ Ugyanezen lap hasábjain jelent meg 1903-ban, hogy a magyar református egyház nem akar segíteni idegenbe szakadt testvérein, és ebben a cikkben hozza fel Kalassay Sándor példának Birtha ügyét, aki egy éven át hitegette az őt meghívó gyülekezetet, majd nem ment ki Amerikába szolgálni, úgy, hogy erről hivatalosan nem is tájékoztatott senkit.⁴ Mindeközben pedig szülőfalujában, Óron volt segédlelkész. Ezután hívták meg Lévára, ahol Akúcs Lajos bajkai lelkéssel szemben választotta meg a gyülekezet lelkésznek. Léván a szolgálatot 1903. augusztus 1-jén kezdte meg (1905-ben Pápán szentelték fel).

Birtha József huszonéves korában már a *Nyírvidék* című lap munkatársa volt, ezután a *Dunántúli Református Lap*ban publikált folyamatosan. Közírói munkásságának tetemes részét az egyke elleni harcnak szentelte. 1907-ben arra hívta fel a figyelmet a *Lévai Órálló* nyitó számában, hogy az ország népesedésének két hatalmas ellensége van: a kivándorlás és az egykézés. Az 1900 óta eltelt hét év alatt több mint másfél millió embert vesztett Magyarország amellet, hogy évente 72 ezer

¹ *Nyírvidék* 23(1902/43), 1902. okt. 26., 4.

² *Szatomár* 28(1902/47), 1902. nov. 11., 2.

³ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 3(1902/46), 1902. nov. 13., 3.

⁴ *Amerikai Magyar Hírlap* 4(1903/17), 1903. ápr. 23., 1.

születéssel volt kevesebb 1907-ben, mint a századfordulón.⁵ Arra is felhívta a figyelmet, hogy a leginkább fogyó városok többsége a Felvidéken van. Ebben a témában lévai szolgálata alatt több tanulmányt jelentetett meg füzetekben, melyeket több száz példányban terjesztett, illetve árusított a gyülekezetben és az ország más pontjain is. 1908-ban a zsinat Birtha két indítványát is elfogadta, amelyek az egyház erősítését és a nemzet gyarapodását kívánták szolgáltni. A második indítványa, melyet különösen fontosnak tartott, az „egy gyermek rendszer” felszámolása érdekében született. Eszerint a Barsi Református Egyházmegye felolvasásokat fog tartani, amelyek célja a hívek valláserkölcsei nevelése, valamint a csupán egy gyermek vállalásától való óvása. Meglátása szerint a nemzetet és az egyházat is elpusztítja ez a tendencia, amely természetes módon vezet majd a református iskolák és templomok kiürüléséhez is.⁶ E témában már 1905-ben olyan kiadvánnyal rukkolt elő Birtha szerkesztésében a barsi egyházmegye, amely a felolvasóestek anyagát tartalmazta. A mozgalmat a hollandiai alkoholelles mozgalom mintájára szervezték, amellyel több százalékkal sikerült visszaszorítani az alkohollal élők számát Németalföldön. A mozgalomban részt vevő lelkészek arra kérték társaikat, hogy az ingyenes füzetek terjesztésében segítsenek nekik.

„A dunántúli egyházközségek lakóinak száma 50 év alatt fogyott! Szaporodást egy egyházközség sem tud felmutatni, ahol e rákfene pusztítólag fellépett. Mi lelkészek, tanítók, egyházak vezetői, gondozói, kiket órállók gyanánt hívott el az Úr a gyülekezetekbe, nem nézhetjük tétlenül e pusztításokat, nem nézhetjük hazánk, egyházunk pusztulását. A felelősség minket terhel gyülekezetünk erkölcsi és anyagi romlásáért. Tennünk kell valamit, ha azt nem akarjuk, hogy elsorvadjunk, tönkre menjünk. Lelkünk nemesebb ösztönétől indíttatva, felelősségünk tudatában, látva e tiszta magyar faj pusztulását, a barsi ev. ref. egyházmegye lelkészi értekezlete elhatározta, hogy e bajon segítő, vándor felolvasásokat tart minden olyan egyházközségben, hol ez a betegség pusztítja egyházunk testét. A felolvasásokat kinyomatja és időnként a nép kezei közé juttatja ingyen” – írta Birtha.⁷

1906-ban egy Morvay Ferencnek írott válaszából tudjuk meg, hogy sikerült számokkal alátámasztható eredményeket is elérnie, hiszen Léván 1903-ban 26 gyermeket keresztelt, 1904-ben 32, 1905-ben pedig december 21-ig 38 keresztelés történt. Lévai elődje ezzel szemben az 1903 előtti tíz évben átlagosan 25-30 gyermeket keresztelt. Az egyke-témában 8000 füzetet nyomtatott ki, amelyek jó részét szét is osztották az egyházmegyében.⁸ 1914 decemberében jelentette meg a *Beszédek az „Egyke” ellen* című füzetét saját szerkesztésében. Ebben két veszélyt jelölt meg a kor társadalmára nézve: a háborút és az egyke-rendszert.⁹

⁵ *Lévai Órálló* 1(1907/1), 1907. dec. 19., 8.

⁶ *Dunántúli Protestáns Lap* 15(1904/47), 1904. nov. 20., 797.

⁷ *Dunántúli Protestáns Lap* 16(1905/6), 1905. febr. 5., 104.

⁸ *Protestáns egyházi és iskolai lapok* 49(1906/3), 1906. jan. 14., 38.

⁹ *Lévai Órálló* 8(1914/38), 1914. szept. 16., 1.

Semmiképpen sem szabad szó nélkül elmennünk Birtha hírlapírói konfliktusai mellett, amelyek sok esetben sajtópereket zúdítottak a nyakába, és nem csupán ellene, hanem a református közösség ellen is hergelték Léva lakosságát. Ennek a felekezeti konfliktusnak az első kézzelfogható példája, amikor a lévai egyház presbiteri gyűlésén 1906-ban Birtha arról számolt be, hogy a városi fenntartású főgimnáziumból kitiltották a nem katolikus felekezetű hitoktatókat, azaz azok nem tarthattak a gimnázium épületében hitoktatást. Az ominózus hitoktató történetesen maga Birtha volt.¹⁰

A sajtópereknek tulajdonképpen mindegyikéről több lapszámon keresztül, részletesen beszámol a *Lévai Órálló*, amely Birtha saját lapja volt. Az *Órálló* hasábjain ő és kollégái rendszeresen rámutattak a városi és a megyei visszasságokra, ami olykor tettelegességig fajuló konfliktusokhoz is vezetett. A legnagyobb szálka Birtha szemében Holló Sándor volt, aki egy személyben a *Bars* című lap kiadója és annak a pártnak – az ún. megyepártnak – a vezéralakja volt, akik Bars vármegye központját mindenképpen Léván látták volna szívesen. Ez a viszály a városi képviselő-testületben is hangot kapott 1908 márciusában, amikor 25 képviselő-testületi tag indítványozta, hogy hozzanak elmarasztaló határozatot a *Lévai Órálló* című helyi lapban megjelent, a megyepárt elnökét, Holló Sándor képviselő-testületi tagot sértő cikk kapcsán.¹¹ 1909. február 24-én a Holló Sándor és Birtha József közti ügyben már a pozsonyi királyi törvényszéknek kellett rendet tennie.

Holló sajtópert indított a *Lévai Órálló* felelős szerkesztője ellen. Tulajdonképpen a lap beszámolója szerint a perben mindkét fél azt kívánta bizonyításra juttatni, hogy egyik a másikat üldözte, és a lapjaik hasábjain megjelent írások miatt ő kárt szenvedett. Több tucat tanút hívott be mindkét fél a tárgyalásra. Mind a *Bars*, mind az *Órálló* hosszasan foglalkozott a perrel, amely mögött Birtha felekezeti kérdést is látott, hiszen – ahogy írja – a lévai polgárok adójából épített városi gimnáziumból kitiltották őt, és nem tarthat vallásoktatást a hatvan református diáknak. Itt azon sérelmének is hangot adott, hogy a város kifogásolta egy református iskola indítását. Azt is felróta, hogy a piactéren levő épületük helyén új bérházra a lévai takarékpénztárban méltatlan hitelt kínáltak nekik. Kifogásolta, hogy a lévai temetkezési vállalat katolikus jelképeket használt, melyeket ő eltiltott a református temetésekről, sőt azt is az őt felekezetek közti ellentét szításával vádlók szemére hányta, hogy a református templom felszenteléséről tüntetőleg távol maradt a katolikuság, míg ők a katolikusok ünnepén megjelentek.¹²

Ugyanezen év február 27-én Tokody István (akit dr. Kmoskó Béla védett) indított sajtópert Birtha ellen, amelyben felmentették a felelős szerkesztőt a vádak alól. A vádaskodás oka az volt, hogy Tokodyék egy Holló melletti fákyás felvonulást szerveztek Léván, ami Birtha lakása előtt végződött. Az összegyűlt tömeg bedobálta a lelkész ablakait és az utcán elégette az *Órálló* számait. Ezekkel együtt

¹⁰ A Lévai Református Egyház presbiteri gyűlésének jegyzőkönyve, 1906. szeptember 9.

¹¹ *Lévai Órálló* 1(1908/13), 1908. márc. 19., 113.

¹² *Lévai Órálló* 3(1909/10), 1909. márc. 10., 1.

Hollóék tábora és Birtha között öt sajtóper zajlott le az évek során. Meglátásunk szerint ez a konfliktus is hozzájárult a lévai lelkész későbbi, hatóságok általi eltávolításához. Tokody ellenében a református egyház közössége nyilatkozatban állt ki Birtha mellett, kijelentve, hogy sajnálják, hogy a katolikus egyház nem tartotta vissza a lelkészük elleni támadásoktól Tokodyt, továbbá kijelentik, hogy: „...ezért mindazon támadásokat, melyek az egyház lelkészét bárki részéről is érték, s netán a jövőben érni fogják, elítéli és a leghatározottabban visszautasítja...”¹³ De 1911-ben is sajtóperbe keveredett – ekkor Frankó Ferenc nyomdavezető ellen –, ezt Birtha elvesztette.¹⁴

E helyütt illik emléket állítanunk Birtha József legjelentősebb közéleti ellenfeleinek, Holló Sándornak is, akivel rivalizálásuk tulajdonképpen a lelkész teljes lévai szolgálati ideje alatt folyt. Holló szintén távolról, a Kiskunságból került a városba mint a tanítóképző tanára.¹⁵ 1880-ban megalapította a *Bars* című lapot, amivel tulajdonképpen a Bars megyei hírlapírást indította el, emellett létrehozta a nyitrai nyomdát, amely a lap kiadását is átvette. A *Barsot* a Tanácsköztársaság alatt betiltották, és csak a csehszlovák időkben szerveződött újra.¹⁶ Holló társadalmi súlyát akkor látjuk igazán, ha tudjuk róla, hogy a Felvidéki Magyar Írók és Hírlapírók Szövetségének alelnöke, a Lévai Takaréék és Hitelintézet igazgatótanácsának tagja és részvényese,¹⁷ a Szlovenszkói és Ruszinszkói Pénzügyintézetek Szövetsége igazgatótanácsának tagja, a városi és megyei közgyűlés tagja volt, és végül, de nem utolsósorban: bátyja volt az ismert magyar függetlenségi párti politikusnak, Holló Lajosnak. A közéletben mindezek mellett talán a legnagyobb elismerést azzal vívta ki, hogy 1906-ban megalakította a megyei pártot, amely a megyeszékhely Lévára való áthelyezéséért harcolt. A megyeszékhely Aranyosmaróton megtartott törvényhatósági gyűlésén sikerült is megszavaztatnia 1907-ben a Lévára való áthelyezést, de a kormányváltás miatt dugába dőlt a győzelem. Holló a háború után, 1918. november 1-jén az őszirózsás forradalom hírére megalapította és elnökölte a Lévai Nemzeti Tanácsot, amely a közrendet volt hivatott fenntartani a városban.¹⁸ Az államfordulat és az 1920-as lévai szociáldemokrata győzelem után visszavonult a közélettől, majd csak a lévai magyar főgimnázium ügye mellett szervezett mozgalmat a halála előtt néhány évvel. Ebből a rövid vázlatból is kitűnik, hogy a *Bars* és a *Lévai Órálló* hasábjain zajló csatározás, a sajtóper, a Kálvin Udvar hitelügyintézése körüli, illetve az önkormányzati támogatások odaítélésében zajló viták, valamint a katolikus és református közéleti ellentétek hátterében kettejük személyes konfliktusa állhatott, amely valószínűleg pusztán személyes ellenszenvből fakadt. Ez a harc csak akkor ért véget, amikor mindketten eltűntek a lévai közéletből.

¹³ A Lévai Református Egyház egyházközségi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1910. március 13.

¹⁴ *Lévai Hírlap* 4(1912/3), 1912. jan. 20., 3.

¹⁵ *Prágai Magyar Hírlap* 25(1927/123), 1927. máj. 29., 9.

¹⁶ *A Hét* 11(1966/25), 1966. jún. 19., 9.

¹⁷ BATTONYAI Ödön (szerk.): *Czégek kézikönyve*, Budapest, 1887, 315.

¹⁸ STRASSER Elemér (szerk.): *Lévai Lexikon*, Léva, 1934, 21.

Birtha a közéletben is határozott helyet követelt a lévai reformátusságnak. Ennek egyik bizonyosága a Protestáns Otthon volt, melyet a Katolikus Kör létrehozására válaszul alapítottak 1912. március 18-án. Ebben a reakcióban is jól tetten érhető a lévai katolikusság és reformátusság politikai szembenállása, amely sok súrlódáshoz vezetett. Itt jelezzük, hogy Birtha munkásságának katolikussággal kapcsolatos vonulata nem nélkülözött félreérthető elemeket. Az angol bibliaterjesztő társulat százéves jubileumára írott *Egyházi beszéd a bibliai vasárnapra* című kiadványában például Birtha, Tokody István szerint a római katolikus egyház intézkedéseit tárgyalja csodálatos elfogultsággal, s ebből fakadó igazságtalansággal és együgyűséggel. Az írásból az is kiderült, hogy az evangélikus és református testvéregyházak közös ünnepe sem volt konfliktustól mentes, hiszen Birtha azt akarta Bándy Endre evangélikus lelkészről, hogy az vasárnapra zárja be a templomát, és csak a református templomban hirdessenek igét. Ennek kapcsán vallotta egy sajtóperben tanúként Bándy, hogy: „Birtha úrral, modoránál fogva jóizlésű úriember nem érintkezhetik.”¹⁹ A Protestáns Otthon egyébként a nyitottan gondolkodó, demokratikus elveket valló, becsületes és tisztességes polgárok gyűjtőhelye volt. Az új mozgalomnak néhány hét leforgása alatt mintegy száz helybeli és környező településeken élő tagja lett. A Protestáns Otthon közösségi helyiségében könyvtár, olvasószoza és billiárd várta a tagokat.²⁰ A létesítményt 1912. december 8-án adták át szolgálatának, majd heti rendszerességgel tartottak előadásokat a közösséget érintő kérdésekről.²¹ A szervezet alapszabályát azonban fél év múltán sem hagyták jóvá a minisztériumokban, mint kiderült, az evangélikus püspök asztalán feküdt a dokumentum, aki a névben szereplő „protestáns” kifejezés reformátusra való változtatása mellett kardoskodott.²² A gyülekezetnek 1911-ben sikerült megvásárolnia a régi képezde épületét, azt felújítani és egy új szárnyal bővíteni. Itt kapott helyet a Protestáns Otthon is. Alapszabályát végül 1913. október 20-án hagyta jóvá a minisztérium. A mozgalom november 22-én tartotta rendes közgyűlését, ahol az elnök, Birtha József bejelentette, hogy a könyvtárszerzés ügyében is tett lépéseket, és a Könyvtárak és Múzeumok Országos Tanácsa adományozást ajánlott fel. A grémium vezetőséget is választott: elnök – Birtha József, igazgató – dr. Kersék János, aligazgató – Szabó Sándor, jegyző és titkár – K. Rác János, gazda – id. Váczy János, pénztáros – Tatár István, könyvtáros – ifj. Galambos István, ügyész – dr. Tóth Sándor.²³

A korábbi tanítóképző épületében kapott helyet a lévai református óvoda is, a tervzet szerint az óvónők és a dada lakásával együtt – igaz, dadát nehezen talált a lelkész: több héten keresztül kerestek a helyi lapokban 16 és 30 év közötti hajadont vagy akár egy leánygyermekes özvegyet. 1912. március 14-én a városi

¹⁹ *Lévai Hírlap* 2(1910/16), 1910. ápr. 16., 3.

²⁰ *Dunántúli Protestáns Lap* 23(1912/16), 1912. ápr. 21., 139.

²¹ *Lévai Őrálló* 8(1914/6), 1914. jan. 8., 3.

²² *Dunántúli Protestáns Lap* 14(1913/8), 1913. febr. 8., 60.

²³ *Dunántúli Protestáns Lap* 14(1913/49), 1913. dec. 7., 413.

előjáróság vizsgálóbizottsága alkalmasnak találta az épületet és a helyiségeket az oktatásra, így a református egyház felvételt hirdethetett az 1912/13-as tanévre bármilyen vallású, hároméves gyermek számára.²⁴ Szeptemberben hatvan kisgyerekekkel indult útjára Léva második óvodája az új épületben, Dús Ilona óvónő felügyelete alatt.²⁵ Természetesen az óvoda megnyitását is megelőzték a katolikus–református villongások, aminek kézzelfogható jele volt, hogy a református egyház támogató kérésére a városi képviselők a katolikus óvodának juttatott 2000 koronás támogatással szemben a református óvodának csupán 400 koronát hagytak jóvá. A városi tanácsban hiba csúszott a szavazásba, és nem szavazták meg a támogatást. A szavazatok számlálásánál ugyanis nem számoltak be egy támogató szavazatot.²⁶ A döntést ezért Birtha József megfellebbezte, így az ügy a legfelsőbb törvényhatóságokig jutott el. Az első óvodai ünnepélyre és vizsgára december 22-én került sor, ahol a lelkész beszéde után az óvodások a szülők és nagyszámú hallgatóság előtt előadták az elmúlt hónapokban tanultakat. Az ünnepek után az oktatás csak február 25-én vette kezdetét, de később az összes nyári hónapban folyt.²⁷

A Kálvin Udvar építése Birtha egy újabb nagy vállalkozása volt. A munkálatakat a Barsi Református Egyházmegye 1907. július 6-án tartott ülésén hagyta jóvá. A presbitérium Birtha betérjesztése után a Borsody Sándor és Társa nevű budapesti céget bízta meg azzal, hogy a volt iskola telkén megépítse a létesítményt.²⁸ Az egyházkerület közgyűlése Pápán 1907. szeptember 29-én is jóváhagyta az építkezési szerződést,²⁹ ami valószínűleg szintén Birtha és Antal püspök kiváló kapcsolatának volt köszönhető. Az 1908. október 31-i alapköletéti ünnepségen, a városháza felőli ajtó alatti pince alapjában elhelyezett okmányban azonban már nincs említve a Borsody Sándor és Társa cég. Valószínűleg ez annak az esperes által felsőbb utasításra összehívott presbiteri ülésnek a hozadéka, ahol maga Patay Károly esperes tolmácsolta gróf Tisza István egyházkerületi főgondnok korholó levelét. Ebben a főgondnok kifejtette, hogy aggályai vannak az építéssel kapcsolatban, illetve a 170 ezer koronányi kölcsön felvételének a jóváhagyásából való kihagyását sem érti.³⁰ BIRTHÁT sokan támadták ezért Léván (annak ellenére, hogy az egyház közgyűlésének 120-140 tagja szavazott róla), többek között valószínűleg két presbiterrel, Szemerédy Lajossal és Ördög Lajossal való nyílt konfliktusának az oka is ez lehetett.³¹ Az idő azonban ebben is őt igazolta, annak ellenére, hogy az építéssel járó terhek fedezésére 1909-ben még csak 8700 koronás évi bevétele volt a gyülekezetnek, és a Kálvin Udvarból befolyó összeg sem volt elegendő az adósság gyors törlesztésére. Az iskola épülete állt 1908-ig a Kálvin Udvar helyén, ekkor lebontották, és itt épült fel a gyülekezet

²⁴ *Lévai Órálló* 6(1912/34), 1912. aug. 22., 4.

²⁵ *Lévai Órálló* 6(1912/37), 1912. szept. 12., 3.

²⁶ A Lévai Református Egyház presbiteri gyűlésének jegyzőkönyve, 1911. július 23.

²⁷ *Lévai Órálló* 6(1912/52), 1912. dec. 25., 3.

²⁸ A Lévai Református Egyház egyházközségi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1907. március 27.

²⁹ Uo., 1907. október 4.

³⁰ Uo., 1908. augusztus 23.

³¹ Uo., 1908. február 23.

bérháza. Az ünnepélyes átadásra 1912. május 8-án, Antal Gábor püspök és Tisza István főgondnok jelenlétében került sor, mikor is 1889 után ismét Léván tartották a Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlését. A *Lévai Órálló* beszámolója szerint: „A templomból a Kálvin udvarba vonult a gyülekezet. Itt a Himnus eléneklésével kezdődött az ünnepély. Majd Antal Gábor püspök tartott eszmékben gazdag beszédet. Fejtegette, hogy okos, észszerű gazdálkodással miképp emelkedett többről-többre az anyagiakban szegény Kálvinista egyház.” Ezután az iskola épületének felszentelése következett, ahol gróf Tisza István is szólásra emelkedett, és a lévai egyház munkáját méltatta.³² Később, a nehéz politikai és gazdasági helyzet miatt 1922-ben arra az elhatározásra jutott az egyházközség, hogy eladja impozáns bérházát. A közgyűlésen az eladás mellett negyvenegyen, a megtartás mellett csupán hárman szavaztak. Az épület mégis megmaradt.

Birthák 1905-ben önálló temetkezési egyletet is létrehoztak saját gyászkocsival, amely 1909 végén a Kálvin Udvarba települt. A kocsivétel indoka az volt, hogy a katolikusok felekezeti jelvényekkel látták el a közös temetkezési vállalat gyászkocsiját, célként pedig azt tüntették fel, hogy minden társadalmi osztály számára elérhetővé tegyék a tisztességes temetkezést. Érdekes azonban, hogy az első felhívásra érdeklődés hiányában nem sikerült létrehozni a Protestáns Temetkezési Egyesületet, amelynek tagdíjaiból kívánták fedezni a gyászkocsi árát. Végül egy pince eladásából finanszírozták a megvételét.³³

A lelkész 1911 és 1919 között működtette a Hermes Nyomdát, amely nem csupán a *Lévai Órálló* számaint nyomta, hanem a vallásos füzeteket is. Mindezeket egybevetve Birtha szolgálati ideje alatt gazdagodott a lévai református gyülekezet, hiszen a templom megújult vízvezetékekkel, villanyvilágítással gyarapodott. Megépült a Kálvin Udvar, valamint az iskola teljes felszereléssel és szolgálati lakásokkal várta a tanulni, illetve tanítani vágyókat. Három tanítói, egy óvónői és egy segédlelkészi állást szervezett, rendezte a temetőt és a temetkezés ügymenetét is rendszerbe iktatta. Nem szabad elhallgatni viszont, mint azt fentebb is írtuk, hogy az utána érkező lelkészek nagy gondokkal szembesültek.

Birtha már 1918. november 20-án csoportot szervezett Fekete Józseffel, akivel egy új Magyarországért akartak küzdeni.³⁴ Ezután több lévaival együtt részt vett egy december végi szerveződésben, amely Pálmay Jenő vezetése alatt működött, és tulajdonképpen a cseh fosztogató bandák elleni összefogást és harcot tervezte. Az év végén Birtha a reformátusság kigazda pártjának (valószínűleg a szintén református Nagyatádi Szabó István Országos Kigazda- és Földműves Pártjáról van szó) a vezetője lett, válaszul a Károlyi-párti Hollóék és a Szakács Viktor katolikus pap által vezetett Keresztényszocialista Néppárt lévai szervezetének megalakulására.³⁵

³² *Lévai Órálló* 6(1912/19–20), 1912. máj. 16., 4.

³³ A Lévai Református Egyház egyházközségi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1907. március 27.

³⁴ Peter Tesák: *Premratové roky 1918-1919 v Leviciach*, Zpravodaj Tekovského múzea v Leviciach (1970/6), 4.

³⁵ Uo. 6. sz., 4.

Nem szabad megfélekednünk azonban egy másik lévai lapról sem, amellyel BIRTHA szintén konfliktusba került: a *Lévai Hírlapról*. Itt, a korábban már említett Tokody István sorozatban írt BIRTHA kérdéseket felvető cselekedeteiről. A református lelkész ezekben az írásokban majdnem egy korunkbeli médiaszemélyiséghez méltó pofonokat kapott. Innen szerezhetünk tudomást arról, hogy 1910-ben Léva rendőrkapitánya első fokon egy napi elzárásra változtatható, 20 koronás büntetésre ítélte egy, a közegészségügybe ütköző tettéért. De még azt is kinyomozták, hogy Budapesten a VI. kerületben szóváltásba került egy bérkocsissal, amiből rendőrségi ügy lett.³⁶ Tulajdonképpen ennek a lapnak nem volt olyan száma, amelyben ne szenteltek volna figyelmet BIRTHA munkásságának, hibáinak. A Tokody–BIRTHA viszályt sokan vallásos eredetűnek, de a nagyközönség inkább személyes jellegűnek vélhette.

BIRTHA József 1919-es kálváriája a magyarországi hírek szerint azzal vette kezdetét, amikor január közepén egy szakasz csehszlovák legionárius érkezett a lévai pályaudvarra. Ekkor a településen a városi polgárőrség volt az úr egészen január 21-ig (megjegyzendő, hogy még a környező falvakban is segédkeztek, amikor a fosztogatásokat kellett megfékezni), amíg egy nagyobb csapat csehszlovák katona előtt le nem tették a fegyvert. A városvezetés tiltakozott a magyar Léva megszállása ellen. Elvárásait Tokody István tanácsnok tolmácsolta, BIRTHA pedig tanácsnokként és református lelkészként arra kérte a megszállók parancsnokát, hogy ne bántsák a magyar jelképeket.³⁷ Ettől a pillanattól kezdve kezdődtek a lakásrekvirálások, a csehszlovák hatóságok pedig leváltották a teljes városvezetést.

Május végén azonban megérkezett a magyar hadsereg, és Léván bevezették a Tanácsköztársaság intézkedéseit. A város környéki harcoknak sok volt a halottja, az összecsapásoknak csak a francia Castella alezredes csapatainak bevonulása vetett véget július elején. BIRTHA végig a magyar csapatok mellett szervezkedett, és valószínűleg ezért – illetve a körülötte kialakult magyar politikai és gazdasági légüres tér miatt – a csehszlovák hatóságok elfogatóparancsot adtak ki ellene.

1919. január 26-án a saját házába internálták, de néhány nappal később már szabad kijárást engedélyeztek neki Léva területén. Az 1919 elején alakult új lévai városvezetés tizenöt tagjából nyolc az elmúlt hetekben érkezett a városba: tagja volt Szakács Viktor katolikus pap, helyi üzlettulajdonosok és vállalkozók, illetve az egyébként korábban a magyar Tanácsköztársaság mellett álló városi proletariátus képviselői.³⁸

BIRTHA József elfogatására a bazini születésű dr. Ravasz Viktor adott parancsot, aki a csehszlovák kormány megbízottjaként 1919. február 11-én vette át a megyei hatalmat.³⁹ Ravasz azért tette felelőssé BIRTHÁT, hogy a polgárság körében a csehszlovák hatóságok ellen agitált. Először Brünnbe akarta toloncolni, végül

³⁶ *Lévai Hírlap*, 2(1910/40), 1910. okt. 1., 2.

³⁷ Strasser: *Lévai Lexikon*, 22.

³⁸ TESÁK, Peter: *Prevratové roky 1918-1919 v Leviciach*, Zpravodaj Tekovského múzea v Leviciach (1970/6), 6.

³⁹ MIHÁLOVÁ, Nikola: *Politický vývoj v Leviciach v čase vzniku prvej Československej republiky*, Zborník Tekovského múzeu v Leviciach (2013/9), 54.

a polgárok felháborodása miatt a házi őrizet mellett döntött. Birtha bűne a sajtóhírek szerint az volt, hogy a templomban megeskette gyülekezete tagjait, hogy nemzetükhöz minden körülmények között hívek maradnak.⁴⁰ Az esperesnek írott levelében azonban Ravasz azt is felrótta a lelkésznek, hogy a városból távozó magyar vasutasoknak Csehszlovákiában nem használatos bankókat osztogatott. Birtha József az üldöztetés hatására menekült el lévai házi őrizetéből – az elfogatóparancs elől, melyet két nyelven fogalmaztak meg, és 1919. június 1-jén írt alá Lehocky városi rendőrkapitány –, azt gondolva, hogy az élete is veszélybe került. A lévai lelkész ügyében eljáró Patay Károly esperes a főgondnokával és az evangélikus esperessel járt a rendőrparancsnoknál, aki azt mondta, hogy ki van adva a parancs: a szökésben levő BIRTHÁT, ahol elfogják, ott agyon is löhetik.⁴¹ Korábbi magyar politikai ellenlábasai közül sokan és református harcostársai is a városban maradtak. Budapesti nemzetgyűlési képviselőként később így vallott erről az időszakról egy országgyűlési felszólalásában:

„Akkor, amikor 1918-ban bekövetkezett Magyarországon a nagy felfordulás, én mindjárt láttam, hogy nagy veszedelem fenyegeti a Felvidéket, a cseh beözönlés meg fog kezdődni. Felhívtam a Felvidék lakosságát a fegyverkezésre. Beálltam abba a nemzetvédelmi munkába, amelyet Érsekújváron szerveztünk s az én hivatásom az volt, hogy a Garam mentén ellenállásra szervezzem a magyar népet. Mi megtettük kötelességünket, teljesítettük a kötelességünket. Sajnos, hogy akkor a Károlyi-kormány árulása folytán nem juthattunk lőszerhez, municióhoz és nem kezdhettük meg az ellenállást. Mintegy 40 000 ember gyűlt össze Érsekújvár környékén, akik három napon keresztül tarisznyából étkezve várták, hogy fegyverbe álljanak és a betóduló csehek kiüldözzék az országból. Károlyiék visszatartották Vácon a számunkra elindított municiót, felszerelést, s így kénytelenek voltunk az összesereglett néptömegeket szíjjel bocsátani és fájdalmasan néztük azt, hogy mint tolakodik be az ország testébe mind beljebb és beljebb a cseh népáramlat. Akkor már tehetetlenül vergődünk, gyülekezetemhez fordultam és igyekeztem őket megerősíteni magyarságukban, magyar meggyőződésükben. A templomban intéztem hozzájuk szót és megeskettem őket, hogy soha a cseheknek hűséges alattvalói nem lesznek. Ez okozta a vézetemet. Amikor a csehek bejöttek Lévára, rögtön elfogtak és internáltak. Sikerült megmenekülnöm a kezükből, de később a családomat üldözték el és azoknak csináltak nagyon sok kellemetlenséget.”⁴²

Egyébként, csupán több mint egy év múlva szavaztak a lévai presbiterek a „gyülekezet közhangulatára való tekintettel” arról, hogy 1921. december végénél tovább ne halassza a gyülekezet a lelkészi állás betöltését. Arról is döntöttek, hogy levelet küldenek BIRTHÁNAK, hogy hajlandó-e 1921 végéig elfoglalni újra a lelkészi állását.

⁴⁰ *Dunántúli Protestáns Lap* 30(1919/7), 1919. febr. 15., 54.

⁴¹ Pápai Református Gyűjtemények Levéltára. Fond: I.2., 1923, 5. doboz, Patay levele a püspöknek.

⁴² *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet, 1921. március 21. – 1921. május 12.; A Nemzetgyűlés 169. ülése, 1921. március 19., 118.

Amennyiben ezt nem teszi, a presbitérium kéri az egyházmegyét, hogy ez esetben tegye meg az általa szükségesnek és jónak látott intézkedést.⁴³ A lelkész válaszelevélről nem, viszont arról a folyamatos levelezésről tudunk, amelyben a lévai egyház volt lelkészét elszámolásra szólították fel, amire mindig azt a választ kapták, hogy az iratai Léván maradtak.⁴⁴ A Birtha által a lévai egyház pénztárából elvett lebélyegzetlen pénzekről volt szó, amit Tóth Sándor volt pénzkezelő gondnok adott át BIRTHÁNAK, aki felsőbb utasításra hivatkozva megőrzésre vitte el. BIRTHA 1919. január 21-én 9823 korona készpénzt, majd 1919. február 1-én 4084 korona készpénzt vett át a gondnoktól az elismervények szerint. További 13 000 korona felvételéről is tudunk: „Megállapítást nyert, hogy ezen pénzüsszegeket illetéktelenül vette fel”, ezért követelték tőle, hogy 1922. december 31-ig számoljon el ezzel.⁴⁵

A családjával menekülő (bár a felesége elleni kiutasító végzést csak 1919. október 30-án írta a városi rendőrkapitány, amelyben november 7-ig szólította fel az asszonyt a város elhagyására, így tulajdonképpen nem együtt menekült a család) BIRTHA JÓZSEF anyaországi életéről az elmenekülés utáni hónapokban nincs adatunk, viszont KOVÁTS J. ISTVÁNNAK, az Országos Kiszgazda- és Földmíves Párt alelnökének országgyűlési felszólalásából következtethetünk arra, hogy az általa juttatott segélyből tudott megélni.⁴⁶ Valószínűleg KOVÁTS révén került be a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligájába (Területvédő Liga) a propagandaminisztérium állami tisztviselőjeként, ahol hazai iskolaszervezéssel, tanulmányutakkal és társadalomtudományokkal foglalkozott.⁴⁷ KOVÁTS J. ISTVÁN segítő keze ellenére BIRTHA JÓZSEF a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának jelöltjeként indult az 1920-as nemzetgyűlési választásokon, a nyírbátori választókerületben. Itt SZABÓ LAJOS református esperessel került szembe, aki BIRTHA korábbi pártjának, a kiszgazdapártnak volt a jelöltje. Versengésük nem volt konfliktusmentes, hiszen BIRTHA rágalmozásért bírósággal fenyegette ellenfelét, aki szerinte a nyírbátori eljárás papságához írott körlevélben járatta le őt.⁴⁸ A riválisok között a képviselői helyről pótválasztásnak kellett döntenie, hiszen majdnem azonos szavazatszámmal végeztek. SZABÓ LAJOS a választások után arról panaszkodott, hogy BIRTHA személyeskedő, őt lejárató eszközöket használt. Az ez év decemberében lefolyt perben BIRTHA beismerte, hogy személyeskedő hangot ütött meg a kampányban, és ezt sajnálta, míg SZABÓ A levél megírása felett sajnálkozott, így az eljárást megszüntették.⁴⁹ BIRTHA 1920–1923 között volt országgyűlési képviselő, miközben Budapesten vallásánarként is működött 1920–1927 között.

BIRTHA 1920 őszén legelőször azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy saját, kormányon levő pártjának is kellemetlenséget okozott azzal az agitációjával, melyet

⁴³ A Lévai Református Egyház presbitériumi gyűlésének jegyzőkönyve, 1921. október 23.

⁴⁴ Uo., 1921. december 18.

⁴⁵ Uo., 1922. november 6.

⁴⁶ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet, 1921. március 21. – 1921. május 12.; A Nemzetgyűlés 169. ülése, 1921. március 19., 115.

⁴⁷ PALLOS LAJOS: *Területvédő propaganda Magyarországon 1918-1920*, *Folia Historica* 26(2006/24), 77.

⁴⁸ *Nyírvidek* 41(1920/132), 1920. jún. 12., 3.

⁴⁹ *Nyírvidek* 41(1920/287), 1920. dec. 16., 2.

a békeszerződés ratifikációja ellen fejtett ki.⁵⁰ A kormány határozatát a trianoni diktátum becikkelyezéséről Birtha József és hetvenkét képviselőtársa feltételekhez kötötte, sőt maga Birtha a pártból való kilépését is finoman kilátásba helyezte.⁵¹

Nemzetgyűlési képviselőként 1921-ben több felszólalásában foglalkozott a felvidéki magyar nemzetrészt helyzetével, a felvidéki református egyházat ért sérelmekkel. A Felvidéket érintő ügyeket kiválóan osztották fel egymás között Karafiáth Jenő képviselővel, későbbi miniszterrel és budapesti főpolgármesterrel, aki általában a felvidéki katolikus ügyek mellett emelt szót. Birtha felszólalásaiban tényekkel támasztotta alá, hogy mennyire valótlan az 1920-as csehszlovák népszámlálás eredménye. Ismertette a kiutasításokat, parlamenti beszédében szót emelt a felvidéki református egyház autonómiájának csorbítása ellen:

„Akik a Srobár-féle rendeletnek nem akartak eleget tenni, akik a hűségesküt és fogadalmat nem akarták letenni, akik nem hódoltak be a cseh államnak és nem akarták elismerni az autonómia felfüggesztését, azokkal szemben a legkegyetlenebb eljárást Zoch Sámuel püspök tanúsította abban az időben is, amikor az autonómia felfüggesztését kihirdették és attól az időtől kezdve is állandóan. Mindazokat a magyar érzelmű protestáns lelkészeket felfüggesztették, akik nem hódoltak be e rendeletnek.”⁵²

Érvelt a magyar iskolák mellett is, amikor az országgyűlésben elmondta, hogy Pozsonyban magyar iskolákat zártak be; Rimaszombatban a protestáns gimnázium egyelőre még létezik; súlyos a helyzete az eperjesi evangélikus gimnáziumnak, de a rozsnói főgimnázium „*eltótosítása*” is elkezdődött. Felháborodva ecsetelte, hogy a színmagyar vidékeken az iskolás gyermekekre kényszerítik a tót nyelv tanulását, cseh és szlovák nyelvű feliratokról, illetve a történelem- és földrajztanítás visszasságairól is említést tett. Természetesen a református egyházat ért sérelmekről is szólt:

„Újabb időben a magyar reformátusoktól azt követelik, hogy mondják ki végleges elszakadásukat a magyarországi egyetemes egyháztól, alkossanak új egyházi szabályokat és azokat jóváhagyás végett küldjék fel a cseh államnak. A magyar reformátusok a kényszernek engedve újabb időben külön egyházkerületben tömörültek a Felvidéken. Megalkották a dunántúli és a tiszáninneni egyházkerületet.”⁵³

A Nemzetgyűlés elé tárta azt is, hogy a csehszlovák hatóságok közös protestáns intézetben képzelték el a magyar lelkészek képzését. Arra is kitért, hogy a magyarországi egyetemes református konvent az önálló felvidéki református egyházi szervezkedéssel szemben foglalt állást. Arra az esetre, ha a felvidéki református

⁵⁰ *Szeged* 1(1920/73), 1920. nov. 11., 1.

⁵¹ *Szeged* 1(1920/74), 1920. nov. 12., 2.

⁵² *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet, 1921. március 21. – 1921. május 12.; A Nemzetgyűlés 169. ülése, 1921. március 19., 116.

⁵³ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet, 1921. március 21. – 1921. május 12.; A Nemzetgyűlés 169. ülése, 1921. március 19., 118.

papság letenné a csehszlovák hűségesküt, kijelenti, hogy a papság nem kerülhetné el a hazaárulás vádját.⁵⁴

A parlamenti munkájának és valószínűleg az egykeellenes mozgalmának köszönhetően, 1921 júniusában Birthát az országos gyermekvédelmi ügyek kormánybiztosává nevezte ki a népjóléti és munkaügyi miniszter.⁵⁵ Már ebben a minőségében vett részt Prohászka Ottokárral, Schlachta Margittal a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja székesfehérvári választókerületi közgyűlésén. Emellett megtartotta képviselői mandátumát is, hiszen a nyírbátori választókerületben tartott beszámolója után, 1921. december végén teljes bizalmukról biztosították a polgárok.⁵⁶ A Tiszántúli Református Egyházkerület Középszabolcsi Egyházmezejében iktatott törzskönyvi lapja szerint gyermekvédelmi kormánybiztosi kinevezési okmánya 1923-ban született, méghozzá 41623/923. számmal, a pozíciót pedig 1923–1926 között töltötte be. Ezt a törzskönyvi lapot pedig Birtha 1935. április 18-án töltötte ki sajátkezűleg Apagyon.

1924 márciusában gyermekvédelmi kormánybiztosként hajóval érkezett New Yorkba, ahol Takaró Géza, a 69. utcai templom lelkésze fogadta. Féléves ottléte alatt mintegy százötven beszédet tartott az amerikai magyar közösségek előtt.⁵⁷ Birthát a Magyar Nemzeti Szövetség küldte ki Amerikába, hogy ott felmérje a magyarság körében levő viszonyokat. Abban a tudatban tették ezt, hogy a világháború után gyengült a kivándoroltak és az anyaország közötti kapcsolat. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy korábban különböző magyarországi pártok akarták megnyerni maguknak a kivándoroltak támogatását. A korábbi lévai lelkész beszámolója szerint az amerikai magyarság hatvan százaléka hű maradt nemzetéhez, amiről egy jól kiépült, újságokból, iskolákból és templomokból álló hálózat gondoskodik.⁵⁸ 1924-ben pünkösd második napján a toledo-i gyülekezetben tartott ünnepi beszédet.⁵⁹ Ottlétével azonban az amerikai reformátusság körében nagy vihart kavart. Erről az *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* számol be. A szerző szerint Birtha súlyos vádakot írt a lelkészegyesület közlönyében az amerikai magyar református lelkészek ellen. Főképpen a Reformed Church-höz csatlakozókról szólt negatívan, és azt jövendölte, hogy 10-20 éven belül angolul fog kelleni prédikálniuk a magyar templomokban a magyar lelkészeknek. Sőt, Birtha azt is vizionálta, hogy a magyar egyházi vagy az amerikai református egyház tulajdonába fog átmenni egy idő után.⁶⁰ A lap későbbi számában leírják, hogy Birtha amerikai kiküldetése a Magyar Nemzeti Szövetség által azt a célt szolgálta, hogy az amerikai magyarokat politikailag szervezze meg. Mivel azonban a Szövetség igazgatója Kőrössy

⁵⁴ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. X. kötet, 1921. május 20. – 1921. június 10.; A Nemzetgyűlés 204. ülése, 1921. június 8., 568.

⁵⁵ *Magyar Távirati Iroda*, Napi Hírek, 1921. júl. 6.

⁵⁶ Uo., 1922. jan. 3.

⁵⁷ Uo., 1924. júl. 19.

⁵⁸ *Kiskun-Halas Hehyi Értesítője* 14(1924/84), 1924. okt. 18., 1.

⁵⁹ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 25(1924/25), 1924. jún. 21., 12.

⁶⁰ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 25(1924/27), 1924. júl. 6., 2.

katolikus pap, ezért Birthát is kiküldték, hogy a református körökben agitáljon.⁶¹ Szintén ennek a lapnak a hasábjain jelent meg a következő, Birthát elmarasztaló írás 1924-es látogatása idején:

„Lapunkat több helyről figyelmeztették egy Birtha József nevű papra, aki különböző címeken tevékenykedik a magyar reformátusok között. [...] Már első benyomásaink gyanú alá helyezték ezt az urat. Egy politikai és egyházpolitikai ügynököt sejtettünk benne. Az idők rendjén több perfidiájáról értesültünk. Legutóbb Detroitban viselte magát olyan felháborító módon azokkal szemben, akik szeretettel és jóhiszeműséggel befogadták falaik közé, hogy nem tehetjük meg most már, hogy meg ne mondjuk a magyar református híveknek, hogy őrizkedjenek Takaró Géza politikai ügynök úr ezen dicstelen alteregójától. Neki magának pedig azt mondjuk, amit egyúttal minden Magyarországról egyházpolitikai tevékenységre idejövő egyházi embernek is a leghatározottabban mondunk, hogy vegye a pakktáskáját és takarodjék vissza oda, ahonnan jött.”⁶²

Hazatérte után vissza kívánt térni a lelkészi munkához: először Budapesten szolgált, majd tizenhat lelkész között pályázott a megüresedett tiszaföldvári lelkészi állásra 1926-ban – egy évvel azután, hogy a lévai lelkészi állást végre be tudták tölteni nyugdíjaztatása után –, ám nem őt választotta a helyi gyülekezet.⁶³ 1927-ben végre megtalálta a helyét, és szülőföldjén az apagi gyülekezet lelkésze lett (1926-ban választották meg), ahol egészen 1942-es haláláig szolgált.

Birtha József felvidéki és magyarországi közéleti munkáját látva az emberben kettős érzések vannak. Egyfelől kiváló, a magyarságért tenni akaró ember képe tárul elénk, másfelől viszont egy konfliktusokat halmozó hírlapíró és politikus áll előttünk. Mindezek ellenére úgy hihetjük, hogy Birtha élete és munkássága építette nemzetünket, cselekedeteivel maradandót alkotott Léván, Budapesten és az Egyesült Államokban is. Megkockáztatható azt is kimondani, hogy az eltelt száz esztendő történései sok esetben az ő meglátásait igazolták.

⁶¹ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 25(1924/28), 1924. júl. 12., 2.

⁶² Uo., 4.

⁶³ *Magyar Távirati Iroda*, Napi Hírek, 1926. ápr. 17.

ABSTRACT

Attila Petheó: József Birtha's Involvement in Public Life in upper Hungary (Felvidék) and Hungary

József Birtha's life began in the heart of Hungary. Following his career to the end of his activities in Upper Hungary (Felvidék), (today's Slovakia), we can be sure that this tough, determined man, who sometimes pushed his own truth without listening to others, always worked for the good of Hungary. In fact, in the First World War, in a changing situation at the end of the world war, he became panic-stricken and allowed himself to be swept away by events. This might have been one of the reasons for him to leave the town Léva before the Treaty of Trianon. He had to leave Léva, and not only because, as my research has shown, he was a thorn in the side of those who served the new state. Birtha's contribution to the building of the Levantine nation is unquestionable, but his disputes with his congregation cast a shadow over his work.

Keywords: József Birtha, Gyula Antal, Léva/Levice, History of the Hungarian Reformed Church in Upper Hungary (Felvidék), Trianon Peace Treaty